

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 9, Sayı: 3, 2025, ss. 648-673/ Volume: 9, Issue: 3, 2025, pp. 648-673

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMININ ÖNEMİ

Muhammed SAKAN

Dr. Öğr. Üyesi. Halep Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Usûlü'd-Dîn Anabilim Dalı, Halep

Assist. Prof. Dr. Aleppo University, Faculty of Sharia, Department of Usul al-Din, Aleppo/Syria

drmuhammedsakan@gmail.com

orcid.org/0009-0001-5551-0097

ror.org/03mzvz96

Öz

Kur'ân, hikmetler, ibret içeren kıssalar, birtakım bilimsel işaretler ve kozmik yasalar içeren ilahi bir hidayet kitabıdır. Bütün bunlar, zihnini açmak ve algı melekelerini derinleştirmek isteyen okuyucuya büyük tefekkür ufukları açar. Bu araştırma tedebbür kavramını ve tedebbürün dilsel ve terimsel açıdan tanımını ele almakta ve tedebbürün önemine ve insan anlayışını ve farkındalığını artırma konusundaki yansımalarına değinmiştir. Araştırmada ayrıca Kur'ân ayetlerinin derinliğine ilişkin okuyucunun bakışı ve analizi ile tedebbür esnasında okuyucunun neler hissettiği hususunda tedebbürün temel unsurları da ele alınmış ve tedebbürün amaç ve maksatları ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Böylece tefekkürün zihinsel yetenekleri geliştirdiği ve nefsi arındırmaya yardımcı olduğu, aynı şekilde tedebbürün kalpte ve uzuvlarda huşuyu meydana getirdiği ifade edilmiştir. Tedebbür, tedebbür edenin birçok kozmik kanunu anlamasını sağlamaktadır. Tedebbür aynı zamanda kişinin takvasını da kuvvetlendirmekte, bu da onu dini emirlere uymaya ve yasaklardan kaçınmaya, ayrıca dersler ve hükümler çıkarmaya yönelmektedir. Dolayısıyla araştırmada Kur'ân-ı Kerim'i tedebbür etmenin müslüman kişi üzerindeki etkisi; imanî, psikolojik, davranışsal ve ekonomik yönlerden ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kur'ân'ı tefekkür etmek, farkındalığı geliştirilmek, anlayışı artırmak, nefsi arındırmak, ayetlerin ötesine bakmak.

THE IMPORTANCE OF CONTEMPLATING AND UNDERSTANDING THE QUR'ÂN FOR INCREASING QUR'ÂN COMPREHENSION

Abstract

The Qur'an is a book of divine guidance full of wisdom and stories that contain lessons, some scientific signs, and cosmic laws. This opens great contemplation horizons for the reader who wants to open his mind and deepen his perception. This article deals with the concept of contemplation and its definition, linguistically and technically. The article refers to the importance of contemplation and its reflection on the question of increasing human understanding and awareness. It also deals with the pillars of contemplation with regard to the reader's view and his analysis of the depth of the verses of the Qur'an and what the reader feels during his contemplation. Furthermore, the article details the goals of contemplation, as contemplation develops mental abilities and helps in purifying the soul. Contemplation generates humility in the heart and limbs and enables

Geliş Tarihi: 15.09.2025

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1784568

Kabul Tarihi: 23.10.2025

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

the contemplative reader to understand many cosmic laws. Contemplation also strengthens piety in a person, which makes him comply with the religious orders, avoid prohibitions, extract lessons, and derive practical rulings from the texts. Finally, the article addresses the impact of contemplating the Holy Qur'an on the Muslim person through various aspects, including the faith-related, psychological, behavioural, and economic aspects.

Keywords: *Contemplating the Qur'an, developing awareness, increasing understanding, purifying the soul, looking beyond the verses.*

Atıf / Cite as: Sakan, Muhammed. "İnsanın Farkındalığını ve Kavrayışını Artırmada Kur'ân'ı Tedebbür/Tefekkür Etmenin ve Anlamanın Önemi", *Apjir* 9/3 (Aralık 2025), 648-673.

Giriş: Kur'ân-ı Kerim ve İnsan Bilincinin Gelişimi

İnsanın bilinci ve aklı gelişmeye ve iyileşmeye elverişlidir. Dolayısıyla insan, tabiatı gereği içinde bulunduğu şartların tesiri altında kalmakta ve edindiği bilgi ve ilimlerden etkilenmektedir. Bu ilimlerin başında da dinî kitaplar ve mukaddes metinler gelmektedir.

İnsan gayba inandığı için, Allah'ın kendisine bilmediği şeyleri öğrettiğine inanır. Bu yaratıcı, insanın hayatında karşılaştığı sorunlara bir çözüm üretir, insanlara rehberlik eder ve başlarına gelen her kriz veya felaket için onlara tavsiyelerde bulunur. Kur'ân ayetlerini derinlemesine okuyan, kader gerçeğini, Yüce Allah'ın takdirini, kâinatın sırlarını anlayan kişi, hayatında karşılaştığı problemleri çözmede daha bilinçli, daha anlayışlı ve daha kabiliyetli olacaktır.

Kur'ân-ı Kerim'i derinlemesine inceleyen ve üzerinde tefekkür eden kimse, Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen kozmik kanunlar hakkındaki bilgisini artırarak bilişsel ufku genişletir. Zira Kur'ân-ı Kerim'de geçmiş kavimlerden, onların helak sebeplerinden ve Allah'ın onlara olan gazabından bahsedilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'i tefekkür ve tedebbür ederek medeniyetlerin inşasına ve insan refahına yol açan sebepleri, aynı zamanda Allah'ın gazabına uğrayan bireyler ve toplumların nihayetinde medeniyetlerin çöküşüne yol açan etkenleri anlamak mümkündür. Kur'ân-ı Kerim'i tefekkür edenin anlayacağı kozmik kanunlara bir örnek; zulüm halinin ortadan kalkmasının ve devam etmemesinin kaçınılmazlığıdır. Dolayısıyla adaletsizlik büyük bir kötülüktür ve sonuçları vahimdir. Kur'ân'ı tedebbür eden kişi bilir ki, kafir de olsa adalet devleti varlığını sürdürecektir ve müslüman da olsa zulüm devleti yok olacaktır.

Hiç şüphe yok ki, Kur'ân-ı Kerim insanlık için bir nur ve bir anayasa gibidir. İnsanlar ister bilsinler ister bilmesinler, ihtiyaç duydukları her şeyi, Allah Kur'ân'da açıkça ya da ima ve işaret yoluyla açıklamıştır. İşte bu noktada vahyin nüzul zamanını yaşayan ve şahitlik eden sahabelerin ve onlardan sonra gelen tabiinin Kur'ân'ı okuyarak, ezberleyerek, anlayarak, tefekkür ederek ve onun muhtevasıyla amel ederek bu konuya nasıl dikkat ettiklerini görmekteyiz.

Araştırmanın önemine gelince; araştırma zihnini geliştirmek ve düşüncelerini aydınlatmak isteyen her insana bir davettir. Böylece araştırmacı, toplum üyelerinin

farkındalığını artırmaya ve onların ahlaki ve düşünsel düzeylerini ilahi metinler doğrultusunda geliştirmeye katkıda bulunmayı amaçlar.

Kur'ân ayetleri, insanın biyolojik, tıbbi ve psikolojik bilimler alanında bilgisini geliştirmesini sağlamak amacıyla derin düşünme, tefekkür ve bilimsel araştırmaya yönelik açık çağrılarla doludur. “Kur'ân'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?”¹Bu da onun anlayışını ve şuurunu artırır, bilgi zenginliğini artırır, böylece geçmiş milletlerin tarihi ve haberleri hakkında bilgi sahibi olur. Kur'ân-ı Kerim'i tedeubbür etmek, herkesin anlayış ve kabiliyetine göre bir vazifedir. Zira Kur'ân ayetleri tefekkürün gerekliliğini ortaya koymaktadır. Tefekkürün terk edilmesi günahdır, çünkü cehalete yol açar ve insanı hayatın sırlarını, evrenin ve tabiatın kanunlarını anlamaktan alıkoyar, bu da hayatını iyileştirmeye ve bilgisini geliştirmeye katkı sağlayan hakikatleri kavramasını engeller.

Araştırmanın seçilme nedenine gelince; araştırmacı burada, toplumların, yetiştirilmelerinde İslami geleneklerden ve peygamber ahlakından uzaklaştıklarını, akıllarında ve akıllarını kullanmada Batı'ya ve bir kısım laik toplumlardan bize aktarılan bazı yanlış eğitim geleneklerine dayandıklarına dikkat çekmektedir.

Araştırmacı şu önemli noktaya işaret etmektedir; insan zihninin geliştirilmesi, zihnin ve evrenin yaratıcısı olan Yüce Allah'ın niyetinin anlaşılmasıyla mümkün olabilir. Dolayısıyla Kur'ân ayetlerini derinlemesine düşünüp anladığımızda zihinsel yeteneklerimiz ve kabiliyetlerimiz gelişecek ve ruhumuz ile ahlakımız arınıp islah olacaktır.

Araştırmanın amacı, okuyucuya veya alıcısına, Kur'ân-ı Kerim'i okuyarak, tefekkür ederek, metinlerini anlayarak, peygamber efendimizin hadislerine aşına olarak ve onların anlamını derinlemesine kavrayarak ruhu arındırmanın gerekliliğini hatırlatmaktır. Böylece kişi farkındalığını geliştirip algısını artıracak ve günlük yaşam problemlerini çözme konusunda daha yetenekli hale gelecektir.

Araştırma, Kur'ân ayetlerinin özüne inmenin, içindeki sırları ve bilişsel incelikleri çıkarmanın, hayata, insanlığa, bireye ve topluma fayda sağlayacak yönlerini açığa çıkarmanın önemini vurgulamaktadır.

Araştırmada aşağıdaki şu tür sorulara cevap aranmaktadır:

Bazı gençlerde zihinsel becerilerin gelişmemesinin nedenleri nelerdir?

Zihin ve zekâ nasıl kademeli olarak gelişir ve algıları nasıl evrilir?

Kur'ân-ı Kerim'in zihinleri açma ve akılları aydınlatmadaki rolü nedir?

¹ Muhammed 47/24.

1. Tedebbür Kavramı

Tedebbür kelimesi dilbilimsel olarak; “دَبَّرَ dal, ba ve ra harflarından türetilmiştir. “دَبَّرَ kelimesi; bir şeyin sonuncusu ve arkasıdır.”² *Lisânü'l-‘Arab*’da şöyle yazmaktadır: “دَبَّرَ الْأَمْرَ sonuçlarını düşündü. اِسْتَدْبَرَ işin başlangıcında görmediği şeyi sonucunda gördü. اِسْتَدْبَرَ onun sonuçlarının ne olacağına bakmak. اِسْتَدْبَرَ onun hakkında tefekkür etmek.”³

ez-Zebîdî’nin (ö. 1205/1791) *Tâcü’l-Arûs* kitabında şöyle denmektedir: “اِسْتَدْبَرَ tedbir; tedebbür gibi bir olayın sonuçlarını düşünmektir, yani sonuçlarının nereye varacağını araştırmak. Bazılarına göre de tedebbür; tefekkür demektir. Yani üçüncü bir bilgiyi elde etmek için iki bilgiyi elde etmek. عَرَفَ الْأَمْرَ تَدْبِيرًا yani derin düşünmenin ardından en sonunda manayı bildi demektir.”⁴

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009’dan sonra) tefekkür ile tedebbür arasında bir ayırım yaparak şöyle demiştir: “Tedebbür; kalbin sonuçlar hakkında düşünme eylemidir, tefekkür ise kalbin deliller hakkında düşünme eylemidir.”⁵

Tedebbür, Kur’ân-ı Kerim’de asli dilsel anlamına göre zikredilen kelimelerden biridir ve yeni bir şer’i kökene aktarılmamıştır. Bu durum, Kur’ân-ı Kerim’deki kelimelerin çoğu için geçerlidir. Bu konuyla ilgili İbn Atıyye (ö. 541/1147) şöyle demektedir: “Tedebbür, meselelerin sonuçlarına ve şeylerin yorumlarına bakmak demektir. Bütün bunlar, *Kur’ân’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?*⁶ ayetine göre düşünülmesi ve akıl yürütülmesi gereken bir emirdir.”⁷

ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) diyor ki: “Bir işi *tedebbür* etmek, onu düşünmek, iç yüzünü ve varacağı sonucu göz önünde bulundurmak anlamında iken daha sonra her tür derin düşünce ve dikkatli inceleme anlamında kullanılır olmuştur. *Tedebbür-i Kur’ân* ise Kur’ân’ın mânalarını dikkatle incelemek ve içindekileri derinlemesine düşünmektir.”⁸

² Ahmed b. Fâris, *Mu‘cemü Mekâyisi’l-Luga*, thk. M. Abdüsselâm Hârûn (Dimeşk: Dâru’l Fikir, 1979), 2/342.

³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414), mad. دَبَّرَ, 4/273.

⁴ Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, thk. Tahkikciden bir grup, 11/265.

⁵ el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *el-Furûku’l-Luğaviyye*, thk. M. İbrahim Selim (Kâhire: Dâru’l-‘İlm ve’s- Şakafe, tsz), 1/75.

⁶ Muhammed 47/24.

⁷ İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muḥarrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, 1422), 2/83.

⁸ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Abdulaziz Hatip, ed. Murat Sülün (İstanbul: Mega Basım Yayın, 1. Baskı, 2017), 2/202.

er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre; "'Tedbir" ve "tedebbür", işlerin netice ve akibetleri hakkında düşünmekten, tefekkür etmekten ibarettir."⁹

Kur'ân üzerinde tedebbür kavramını açıklarken klasik müfessirlerin yaklaşımları dikkat çekicidir. Bu bağlamda müfessir el-Hâzin (ö. 741/1341) şu şekilde ifade etmektedir: "Tedebbürün kökeni: olan şeylerin sonuçlarına bakmak ve bunların ötesini tefekkür etmektir, sonradan bu, bütün tefekkür etme ve derin düşünmelerde kullanılmaya başlanmıştır. تَدَبَّرْتُ الشَّيْءَ diye söylenir yani bir şeyin sonuçlarını düşündüm. Kur'ân üzerinde tedebbür etmenin anlamı; onun manalarını düşünmek, hikmetlerini tefekkür etmek ve içindeki ayetleri idrak etmektir."¹⁰ El-Hâzin'in bu açıklaması, tedebbürün yalnızca yüzeysel bir düşünme değil, bilakis sonuçları ve hikmetleriyle birlikte bütüncül bir kavrayış süreci olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) kavrama daha dilsel bir boyuttan yaklaşarak şöyle demektedir: "Konuşma üzerinde tedebbür; onun başına ve sonuna bakmak, sonra da ona tekrar tekrar bakmak demektir. Bundan dolayı tecerrü', tefehhüm, tebeyyün gibi kelimeler, (tefa'ul) formülünde gelmiştir."¹¹ İbn Kayyim'in bu tanımı, tedebbürün süreklilik ve derinlik içeren bir zihinsel eylem olduğunu vurgulamakta, dilbilimsel olarak da kavramın kök anlamıyla olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Aynı doğrultuda müfessir Abdurrahmân es-Sa'dî (ö. 1376/1957) tedebbürün Kur'ân'la ilişkisindeki derinliğe işaret ederek şöyle demektedir: "Tedebbür, Kur'ân'ın manaları üzerinde düşünmek ve onun hakkında ve onun prensipleri, sonuçları ve etkileri üzerinde derinlemesine bakmaktır."¹² es-Sa'dî'nin ifadesi, tedebbürün yalnızca bireysel bir tefekkür değil, aynı zamanda Kur'ân'ın ahlâkî, toplumsal ve fikrî boyutlarını kavramaya yönelik bir süreç olduğunu göstermektedir.

Modern dönemde tedebbürün toplumsal boyutuna vurgu yapan önemli düşünürlerden biri Muhammed Allâl el-Fâsî'dir (ö. 1394/1974). O, Kur'ân vahyinin maksadını şu şekilde açıklar: "Kur'ân vahyinin genel amacı, yaratılışı yönlendirmek, insanlığı ıslah etmek ve yeryüzünü insanlarla doldurmaktır."¹³ Bu ifadeyle el-Fâsî, tedebbürün yalnızca bireysel idrakte sınırlı kalmayıp, insanlık ve medeniyet inşasına yönelik dinamik bir yönü bulunduğunu dile getirmektedir.

⁹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-'Arabi, ۴. Baskı, 14۲۰), 10/151.

¹⁰ Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1415), 1/563.

¹¹ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâri's-Sa'âde* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz.) 1/183.

¹² Abdurrahmân es-Sa'dî, *Teysirü'l-Kerimî'r-Rahman fî Tefsir'i-Kelamî'l-Mennan* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 2000), 1/189.

¹³ Muhammed Allâl el-Fâsî, *Makâsîdu's-Şerî'ati'l-İslâmiyye* (Fas-Kazablanka: Matbaatu'n-Necâh el-Cedid, 1991), 88.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

Tedebbürün kapsamını geniş bir düşünsel ufukta ele alan çağdaş İslam düşünürlerinden Abdurrahmân Habannake el-Meydânî (ö. 1425/2004), konuyu şu şekilde özetlemektedir: “Tedebbür”, kelimelerin nihai anlamlarına ve geniş amaçlarına ulaşan kapsamlı bir düşüncedir.”¹⁴ Bu tanım, tedebbürün dilsel sınırların ötesine geçen, anlamın derin katmanlarına ulaşmayı hedefleyen entelektüel bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'deki tedebbürün anlamı: Kur'ân ayetlerinin anlamına, maksatlarına ve hedeflerine bakmak ve bunları anlamak için düşünce, tefekkür ve zihinsel çaba sarf etmek suretiyle bunlara ulaşmaktır. Tedebbür, ayetlerin anlamlarına dair detaylı bilgiden daha özel bir anlama sahiptir. tedebbür, konuşmanın genel olarak sonuçlarının ne olacağına bakmayı gerektirir. Bu bilişsel süreç, sonuçları ortaya çıkarmak ve onu uygulamak için düşünülen şeye dayalı olarak eyleme yol açar. Tedebbür, Kur'ân metinlerinin nihâî manalarına, hedef ve gayelerine ulaşmayı amaçlayan zihinsel bir faaliyettir.

Kur'ân-ı Kerim, fert ve toplumların hayatında gerçekleştirmeyi amaçladığı genel gayelere sahiptir. Ayrıca her sûrede, kendine özgü farklı hedefler ve kazanımlar bulunmaktadır. Dikkat çekici olan husus, Kur'ân-ı Kerim'de tedebbüre davet eden ayetlerin isim şeklinde değil fiil şeklinde gelmiş olmasıdır ki, bu, tedebbürün zihinsel bir fonksiyon ve insan zihninin devam eden bir eylemi olduğunun açık bir göstergesidir. Dolayısıyla insan, düşünme, sonuçları değerlendirme ve sonuç üzerinde kafa yorma yeteneği de dahil olmak üzere birden fazla zihinsel yetenekle doğar.

Kur'ânî kavramlar arasında yer alan tefekkür ve tedebbür arasındaki farkı açıklamak amacıyla bazı düşünürler, bu iki kavramın zihinsel ve pratik yönlerine dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda şu tespitte bulunulmuştur: “Tefekkür, akılla sınırlıdır ve sadece ayet ve işaretlerin zihnen tefekkürünün devamıdır. Tedebbür ise sadece zihne mahsus bir şey değildir; Bilakis, onun bir aşamasıdır, ardından uygulama ve eylem aşaması gelir.”¹⁵ Bu ifade, tefekkürün teorik idrakte sınırlı kaldığını, tedebbürün ise düşünceden fiile uzanan bütüncül bir bilinç sürecini temsil ettiğini göstermektedir.

2. Tedebbürün Önemi

Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın insanlara amel etmeleri ve bir hayat tarzı olarak kabul etmeleri için indirdiği kelimelerdir. Hiç şüphe yok ki Kur'ân okumak Allah'a yakınlaşmanın bir vesilesi ve Allah'a itaatin en sevimli amellerinden biridir. Fakat anlamadan ve düşünmeden okumanın bir hata olduğu ve okumanın yüce amacı olan Kur'ân'ın manaları üzerinde derin düşünme ve inceliklerine dağılma amacına aykırı olduğu da şüphesizdir. Nasıl olmasın ki? Yüce Allah bizi Kitabını tedebbür etmeye, onun manalarını ve inceliklerini tefekkür etmeye çağırmaktadır. “Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar

¹⁴ Abdurrahmân Hasan Habannake, *Kavâidü'l-Tedebbürü'l-Emsâl* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 4. Baskı, 2009), 10.

¹⁵ Abdullatif et-Tüveycirî, *Tedebbürü'l-Kur'ânî'l-Kerim* (Riyad: Daru'l-Menhec, 1. Baskı, 1436), 55.

âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik"¹⁶ Bununla birlikte Kur'ân, Kur'ân'ı tefekkür etmeyen ve derin manasını çıkarmayanları kınamıştır. "Kur'ân'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!"¹⁷

Hz. Hasan (ö. 49/669) şöyle söylüyor: "Kur'ân, üzerinde düşünülüp amel edilmesi için indirilmiştir. O halde onu okumayı bir amel olarak uygulayın"¹⁸. İbn Kayyim (ö. 751/1350): "Kul için hem dünyada hem ahirette daha faydalı, kurtuluşa daha yakın olan hiçbir şey Kur'ân'ı tefekkür etmek, onu derin derin düşünmek ve O'nun ayetlerinin anlamları üzerine düşünceleri toplamaktan daha fazla olamaz. Böylece kuluna hayır ve şer alametlerini bütünüyle bildirir."¹⁹

İbn Kesîr (ö. 774/1373) Cenab-ı Hakkın "Kur'ân'ı inceleyip düşünmüyorlar mı?"²⁰ ayetinin yorumlamasında şöyle demektedir: "Allah, kullarına Kur'ân üzerinde derin düşünmeyi emretmiş ve ondan ve açık manalarını ve belîğ sözlerini anlamaktan yüz çevirmeyi yasaklamıştır. Onlara onda (Kur'ân'da) hiçbir ihtilaf, hiçbir karışıklık, hiçbir çelişki ve hiçbir çatışma olmadığını haber vermektedir. Çünkü o, Hakim ve Hamîd olan Allah'ın vahyidir, dolayısıyla haktan olan bir haktır."²¹ Ayet, açık bir şekilde tedebbür emri içermektedir ve emirlerin esas itibariyle farz olduğu bilinmektedir.

Ne yazık ki, günümüzde pek çok Müslüman, Kur'ân'ın manasını ve maksadını düşünmeden veya anlamadan, onu ezberlemek, okumak ve terennüm etmekle sınırlı kalmışlardır. Dolayısıyla bu, Kur'ân'ı terk veya ihmal etmekle sonuçlanmıştır. Halbuki Allah Kur'ân'ı indirmiş ve onu derin düşünmemizi emretmiş ve onu korumayı da kendisi üstlenmiştir, fakat biz Onu ezberlemekle meşguldük, tefekkür etmeyi ihmal ettik. Buradaki sözle amaç, ezberlemeyi, okumayı ve tecvidini terk etmeyi istemek değildir, çünkü bunda büyük bir sevap vardır. Bilakis, tıpkı salih seleflerimizin yaptığı gibi bir yandan ezberleme, okuma ve vurgulama, diğer yandan da tefekkür ve amel arasında bir denge kurmak kastedilmektedir.

Dolayısıyla hem Kur'ân'da, hem sünnette hem de salih selef siyerlerinde tedebbürün önemine işaret eden pek çok işaret görmekteyiz. Sünnette hem lafzî, hem fiilî olarak Kur'ân üzerinde tefekkür meselesine dair deliller zikredilmiştir. Örneğin: Huzeyfe - radiyallahu anh-'den merfû olarak rivayet olundu ki: "Bir gece Nebi -sallallahu aleyhi ve sellem- ile beraber namaza durdum. Bakara suresini okumaya başladı. Ben (içimden): - Yüzüncü ayete varınca rükuya varır, dedim. Yüzüncü ayete geldikten sonra da okumasını

¹⁶ Sâd 38/29.

¹⁷ Nisâ 4/82.

¹⁸ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim, *Medâricü's-Sâlikîn*, thk. M. el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 3. Baskı, 1996), 1/449.

¹⁹ İbn Kayyim, *Medâricü's-Sâlikîn*, 1/450.

²⁰ Nisâ 4/82.

²¹ İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sâmi Selama (Riyad: Dâr Taybe, 2. Baskı, 1999), 2/364.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMININ ÖNEMİ

sürdürdü. Ben: Herhalde bu sure ile bu rekâtı kılacak, diye zihnimden geçirdim. Okumasına devam etti. Sureyi bitirince rükuya varır, diye düşündüm. Sonra Nisâ suresini okumaya başladı. Bitirince Âl-i İmrân suresini okumaya başladı. Ağır ağır okuyordu. Tesbih âyetleri geldiğinde 'subhanallah' diyor, dilek ayeti geldiğinde dua edip, istiyor, istiâze/sığınma ayeti geldiğinde de Allah'a sığınıyordu..."²²

Başka bir örnekle Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî'den (ö. 73/692) rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: "Nebi -sallallahu aleyhi ve sellem-'in ashabından bize Kur'ân okumayı öğretenler, Rasûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem-'den on ayet öğrenirlerdi. Bu on ayetteki ilim ve ameli hayatlarına geçirmeden başka bir on ayete geçmezlerdi. Bu sayede ilim ve ameli öğrendik derlerdi."²³

Bu bölümde görüldüğü üzere, Kur'ân'ın tedebbürü yalnızca zihinsel bir faaliyet olmayıp, okuma, ezberleme ve amel ile tamamlanan bütünsel bir süreçtir. Alimlerin görüşleri ve sünnet rivayetleri, Kur'ân üzerinde derinlemesine düşünmenin zorunluluğunu ve bunun hem dünyada hem ahiretteki faydasını açıkça ortaya koymaktadır. Araştırmacı olarak bu durum, Kur'ân'ın anlamına yaklaşımda tefekkürün merkezi bir rol oynadığını ve sadece ezber veya ritüel okuma ile yetinmenin yetersiz kaldığını göstermektedir.

3. Tedebbürün Esasları

Kur'ân-ı Kerim akli başında olan ve basiret sahibi insanları övmüş ve çeşitli zihinsel yeteneklerin geliştirilmesini, ilim ve akıl sahibi insanların özelliklerinden biri olduğu için, en şerefli amellerden biri olarak değerlendirmiştir. "Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik"²⁴ Bu ayet, (لِيَذَّبُوا) kelimesindeki içinlik anlamı katan lââmı tâlîlin (ل) kullanılmasıyla Kur'ân'ın indirilmesinin öncelikli amacının, sevabının çok büyük olmasına rağmen, sadece okumak değil, düşünmek ve öğüt almak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Tedebbür sürecinin doğruluğunu sağlamak için tedebbürün temelleri ve dayanakları olmalıdır. Aşağıda bunların bazılarını belirtiyoruz:

3.1. Allah'ın Tedebbüre Has Kıldığı Şeyleri Düşünmek

Birinci esas, Allah'ın bize tedebbür ve tefekkür etmemizi emrettiği şeyleri tedebbür etmek ve Allah'ın emrettiği bu hususların ne gibi sonuçlara yol açacağını düşünüp, bunlardan ders çıkarmaktır. Böylece görünenle görünmeyenin hükmünü bilir ve böylece kalbin Allah'ın emrine tam bir iman, itikat ve hürmetle bağlı olmasını sağlar, bu da içsel

²² Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-ʿArabi, tsz.), 1/536, hds no. 772.

²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid ve diğerleri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1421/2001), 38/466, hds no. 23482.

²⁴ Sâd 38/29.

imanı güçlendirir ve kişinin günlük hayatındaki davranışlarını etkiler. Çünkü Müslümanın sadece Kur'ân-ı Kerim'i okuması veya sık sık hatim yapması beklenmez.

Allah'ın tedebbür için mahsus kıldığı şeyleri kavramak, etrafımızdaki evrenin bütün yönlerini ve Allah'ın kudretini, hikmetini, yaratışındaki ve hükümlerindeki azametini gösteren Kur'ân ayetleri üzerinde derinlemesine düşünmeye bir davettir. *“Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için yeryüzünde açık kanıtlar vardır. Hatta kendinizde de. Hiç görmüyor musunuz?”*²⁵ Bu tür ayetler, Müslümanları akıllarını kullanarak sözlerin ardındaki gerçekleri anlamaya ve ilahi hikmetin boyutlarını bilmeye çağırmaktadır. Dolayısıyla yaratılışın en büyük mucizesi insanın kendisidir. Annesinin rahminde yaratılışından, fiziksel ve ruhsal oluşumuna, duyu organlarına ve aklına kadar bütün bunlar Yaratıcının yüceliğini ve hikmetini gösteren delillerdir.

Kur'ân-ı Kerim'in pek çok ayetinde yaratılışın, yenilenmenin ve kâinatın tecellilerinin büyük delillerinden bahsedilmektedir. O ayetler, Yaratıcının büyüklüğünü kavramak isteyen herkes için derin tefekküre değerdir. Örneğin: *“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır.”*²⁶ *“O, geceyle gündüzü, ayı güneşi hizmetinize verdi; yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunda aklını kullanan bir topluluk için önemli ibretler vardır.”*²⁷ Bu iki ayet üzerinde biraz durup tefekkür edilirse; gökyüzünün, gezegenleri, yıldızları ve gök cisimleriyle, kusursuz bir düzen içinde uyumlu bir şekilde var olduğunu; insan aklının hayal edemeyeceği veya kavrayamayacağı evrenin enginliğini, yeryüzünün ise canlılığı ve canlı çeşitliliğiyle, bu evreni yaratan ve ona kusursuz bir düzen yerleştiren Allah'ın büyüklüğünün delilleri olduğunu fark edilir.

3.2. Tedebbürde Dürüstlük ve İhlâs

İhlâs, amellerin ve ibadetlerin geçerliliğinin temelidir ve bir amelin kabulünün iki şartından biridir. Hikmet sahibi ve şeriat koyucu olan Allah, amellerde ve ibadetlerde riya ve şöhret aramaya karşı uyarmıştır. Halbuki ihlâs olmadan Kur'ân'ı en iyi şekilde tedebbür etmek mümkün olmaz. Bunda pek çok hayırlar bulunmasına rağmen, bir müslümandan beklenen en mükemmel tedebbür bu değildir. Ancak, ayetlerin anlamları üzerinde derin derin tefekkür edip gayelere ulaşmak, sonra da çıkarılan bu anlamları insanın gerçek hayat ve davranışlarına yansıtmaktır.

Kur'ân okuma ve tedebbür sürecinde niyetin rolünü vurgulayan klasik müfessirlerden biri el-Kurtubî'dir. O, bu konuyu şu şekilde ifade etmektedir: el-Kurtubî (ö. 671/1273) der ki: *“Eğer kul, yüce Allah'ın kitabını ve Hz. peygamberinin sünnetini, Allah'ın sevdiği şeylere ihlâslı bir niyetle dinlerse, Allah ona sevdiği şeyleri anlamayı öğretir ve kalbine nur*

²⁵ Zâriyât 51/20-21.

²⁶ Âl-i İmrân 3/190.

²⁷ Nahl 16/12.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I

TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

koyar.”²⁸ Bu açıklama, niyetin tedebbür sürecinde yalnızca bir başlangıç şartı olmadığını, aynı zamanda anlam ve idrak kapılarını açan temel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

Aynı şekilde, tedebbürün sürekli bilinçli bir niyetle yapılması gerektiğini vurgulayan bir diğer ifade de şöyledir: “Kur’ân-ı Kerim’i tedebbür eden kimse, sürekli olarak ihlâsı kendine hatırlatmalı, Allah’ın kitabını okurken, tefekkür ederken, tedebbür ederken niyetini tazelemelidir. Çünkü böyle yaparsa, kendisi faydalanır ve başkalarına açılmayan emek, bilgi, anlayış ve idrak hazineleri ona açılır.”²⁹ Bu vurgu, tedebbürün yalnızca zihinsel bir süreç olmadığını, ihlâslı bir niyetle birleştiğinde, kişinin hem kendi içsel bilincini derinleştirdiğini hem de manevi hazineleri keşfetmesine imkân tanıdığını göstermektedir.

3.3. Bu Kur’ân’ın Muhatabının Sen Olduğunu Hatırlamak

Abdullâh b. Mes’ûd (ö. 32/652-53) şöyle dedi: “Eğer Allah’ın: "Ey iman edenler!" dediğini işitirsen, onu iyi dinle. Zira ya hayırlı bir şeyle emrolunursun ya da kötü bir şeyden uzaklaştırılırsın.”³⁰ Zira bir mümin, “Ey iman edenler!” sözünü işittiğinde, eğer o gerçek bir mümin ise, bu ayet onu ikaz edecek ve durduracak, böylece bu ayet üzerinde duracak, tefekkür edecek, tedebbür edecek ve bundan sonra gelecek olanları dinleyecektir. Nitekim sanki Kur’ân’ın kendisine vahyedildiğini veya Kur’ân’ın kendisine hitaben yazıldığını hissedecektir; zira kendisi de bu büyük topluluğun, yani müminler topluluğunun bir neferidir. Burada o kişi gerçekten iyi düşünebilir, ayetlerin maksatlarını çıkarabilir ve bunları uygulamaya çalışabilir. Bu derin anlayışı Hz. Hasan’ın (ö. 49/669) şu sözlerinde buluyoruz: “Sizden öncekiler, Kur’ân’ı Rablerinden kendilerine gelen mesajlar olarak görüyorlardı. Böylece geceleri onu tedebbür eder, gündüzleri de onu uygularlardı.”³¹

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726) şöyle demiştir: “Kime Kur’ân ulaşırsa, sanki Allah onunla konuşmuş gibi olur.”³² İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) bu sözü naklettikten sonra şöyle bir yorum yapmıştır: “Eğer onu hakkıyla takdir edebilirse³³, Kur’ân okumayı kendisi için sadece bir iş haline getirmeyecek, bilakis onu, bir kulun efendisinin kendisine yazdığı bir mektubu okuması gibi okuyacak, böylece onu düşünecek ve ona göre hareket edecektir. Bu nedenle bazı âlimler, bu Kur’ân’ın Yüce Rabbimizden emirler yoluyla bize

²⁸ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Ahkâmi'l-Şur’ân*, thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrâhim İtfeyyîş (Kâhire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Mısriyya, 2. Baskı, 1964/1384), 11/176.

²⁹ Abdullatif et-Tüveycirî, *Tedebbürü'l-Kur’âni'l-Kerim* (Riyad: Daru'l-Menhec, 1. Baskı, 1436), 146.

³⁰ Saîd b. Mansûr, *et-Tefsiru min Süneni Saîd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullah Âl-Hamîd (Riyad: Dâr eş-Şumey'î, 1. Baskı, 1997), 1/211.

³¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1422), 1/39.

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâr el-Ma'rife, tzs), 1/258.

³³ Bu ibareden kastettiği mana şudur: Kur’ân-ı Kerim okuyucusu, Kur’ân-ı Kerim’in kıymetini ve değerini biliyorsa...

gelen mesajlar olduğunu söylemişlerdir. O mesajları namazlarda tedebbür ediyor, halvette iken ise iyice düşünüyor, ibadetlerde ve uyulması gereken sünnetlerde uyguluyoruz.”³⁴ Gazzâlî'nin buradaki sözleri derin ve belagatlidir; bu sayede sözlerin boyutları ve amaçları anlaşılabilir. Çünkü Kur'ân, her zaman ve her mekânda geçerli olan, hidayet ve hayır arayan, cenneti ve dünya mutluluğunu kazanmak isteyenlerin üzerinde tefekkür edebileceği Allah'ın bir mesajıdır. Bu tefekkür, kalbin huşu etmesi ve zihnin ayetler ve ardında kastedilen manalar üzerinde tefekkür ve tedebbür etmesiyle gerçekleşir. Bununla ilgili İbn Kayyim (ö. 751/1350) şöyle demiş: “Eğer Kur'ân'dan faydalanmak istiyorsan, onu okurken ve dinlerken kalbini odakla, ona kulağını ver ve konuşanın hitap ettiği kişinin varlığını hisset çünkü bu O'nun sana, Resulünün diliyle söylediği bir hitaptır.”³⁵ Sonuç olarak insanın kendine güvenmesi ve ona değer vermesi önemli bir şeydir. Bu da insanın, Kur'ân'ın kendisine yöneltildiğini ve kendisine yöneltilenlerden biri olduğunu düşünmesi içindir. Dolayısıyla Kur'ân'ın manalarını zihninin nurunu ve aydınlığını artıracak şekilde yani doğru bir şekilde hatırlamak için, insanın önce Allah'a sonra da kendi gönül huzuruna güvenmesi önemlidir.

4. Tedebbürün Amaç ve Gayeleri

Kur'ân'ı tedebbür eden kimse ondan uzak kalmaz. Çünkü Kur'ân; temiz fitrat, kalp nuru, kemal ve güzel ahlak, aklın gıdası olan düşünce, eğitim, öğretim ve psikolojik yöntemin düzeltilmesi ve sağlam temellere dayanan sağlam bir toplum inşa etmek için gerekli olan dini teşrîî kanunları içermektedir. Dolayısıyla müslümanın bu Kur'ân'ın ayetleri üzerinde tefekkürünü artırmaya, ona selim bir kalple, huzur dolu bir gönülle, temiz bir ruhla yaklaşmaya gayret etmesi gerekir.

4.1. Zihinsel Yeteneklerin Geliştirilmesi ve Akli Kavramların Açılması

Zihinsel gelişim; öğrenme, okuma, seyahat etme, keşfetme, ayrıca düşünme yetisini, hayal gücünü, aklı ve zekâyı evrende, yaratılıştaki ve doğanın oluşumunda kullanmak gibi birçok şeyle artar. Bütün bunlar kişinin okuduklarından ve kişisel deneyimlerinden yararlanarak kendi inançlarını oluşturmaya, bir yaşam ve düşünce biçimi inşa etmeye çalıştığı notların kaydedilmesiyle yapılır.

Kur'ân-ı Kerim'i tedebbür eden ve varlığı tefekkür eden kimse, tefekküründe aklını kullanır ve akıl ve muhayyile ne kadar çok kullanılırsa o kadar çok motive edilir ve ona o kadar çok ufuklar açılır. Böylece tefekkür edenin farkındalığı genişler, çünkü o hayalinde ve zihnindeki düşüncelerde yükselir. Bundan dolayı zihninde yeni fikirler parlayacak, aklında hazırlanan, gözden geçirilen fikirler olgunlaşacaktır. İnsan, yaptığı bol gözlem ve gerçek yaşam örnekleriyle, zihninde çizdiği kendi yasalarını ve düşüncelerini oluşturur,

³⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmî'd-Dîn*, 1/258.

³⁵ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ'id* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1973), 3.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I

TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

bunlar hayatında ilerlemesine yardımcı olur ve böylece diğer cahil insanlardan, farkında olmadan farklılaşır. “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!”³⁶

Dolayısıyla tedebbür eden kişi, zihnin ve kalbin bilgisi olan daha büyük anlayışa sahip olur. Halbuki tedebbür etmeyen kimse, aklını ve hayal gücünü kullanmadan, bir şeyin üzerinde düşünmeyip sıradan müşahade etmekle sınırlı kalır.

Mesela bir kimse: “Hatta kendinizde de. Hiç görmüyor musunuz?”³⁷ ayetini okuduğunda, aslında insan vücudunu ve onun iç organlarını, ruhunu, zihnini ve bu bilimlerden çıkan ister tıbbi ister organik ister psikolojik ister fizyolojik olsun her şeyi incelemesi gerektiği manasına gelmektedir. O zaman önce Yaratıcının büyüklüğünü anlar, sonra da bedeninin önemini anlar. O zaman sigara, içki gibi zararlı şeylerle vücuduna zarar vermez. Çünkü o, bu bedenin önemini ve onun oluşumundaki ilahi mucizevi yaratılışın büyüklüğünü bilmıştır. Öte yandan başka bir örnekle, insan ölümden sonrasını düşündüğünde, hayatını bir imtihan olarak yaşadığını fark eder, bu yüzden evrenin gerçekliğini ve evrende her düzeyde meydana gelen değişim ve olayları kavrayışından dolayı, elinden geldiğince iyi olmaya ve kötülüklerden uzak durmaya çalışır.

Kur'ân'ı tedebbür eden kişi psikolojik olarak güçlü olabilir. Çünkü kaderin hakikatini, yani her şeyin Allah tarafından takdir edildiğini anlamıştır. “O'nun katında her şey bir ölçüye bağlıdır.”³⁸ “Bil ki; başına gelmesi takdir olunanın mutlaka gelecektir, gelmesi takdir olunmayan da mutlaka gelmeyecektir.”³⁹

Mesela, Yüce Allah'ın: “Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah'a göre kolaydır. Kaybettiklerinize üzülmeyiniz ve O'nun size verdikleriyle şıarmayasınız diye (böyle yapmıştır). Allah kendini beğenen, böbürlenlen hiç kimseyi sevmez.”⁴⁰ buyurduğunu tedebbür eden kimse, olayların ezelden beri yazıldığını anlar, başına bir musibet geldiğinde üzülmez, karamsarlığa kapılmaz, aynı zamanda bir başarı elde ettiğinde veya bir nimete kavuştuğunda da övünmez, kibirlenmez. Böylece psikolojik olarak dengeye gelir, iyiliklere Rabbine şükrederek razı olur, kötülük ve zararlara sabredip “lahavle vela kuvvete illa billah” ve “innâ lillâhi ve innâ ileyhi raciun” lafızlarını söyleyerek razı olur.

Başka bir örnek; Yüce Allah'ın: “Fakat âlemlerin rabbi Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz!”⁴¹ buyurduğunu tefekkür eden kimse, insanın gücünün Allah'ın gücünden geldiğini bilir, dolayısıyla daha çok tevekkül eder ve tevekkülün hakikatini daha çok anlar. Aynı zamanda sebeplerle değil, sebeplerin Rabbine bağlı kalır, sonuçlara ne sevinir

³⁶ Zümer 39/9.

³⁷ Zâriyât 51/21.

³⁸ Ra'd 13/8.

³⁹ (Sahih Hadis). Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kâhire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l -'Arabiyye, tsz.), 1/29. hds no: 77.

⁴⁰ Hadîd 57/22-23.

⁴¹ Tekvîr 81/29.

ne de üzüdür, her şeyin kaderinde olduğunu görür ve ancak başına gelen musibet dininde olursa üzüdür.

4.2. Nefsin Arındırılması

Kur'ân-ı Kerim bir hidayet, din ve arınma kitabıdır. Aynı zamanda, insanın düşüncesinin gelişmesi ve mükemmelliğe ulaşması için zihninin algılarını yükseltme kitabıdır. Kur'ân'da psikolojik ve ilmi belîğ işaret ve incelikler, kozmik kanunlar, tıbbi ipuçları, yaşam kuralları ve mutluluk prensipleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân ayetlerin ardındaki gerçekleri derinlemesine dalarak anlayan kişi, medeniyete ayak uydurabilir, yeteneklerini, zihinsel yeteneklerini ve duygusal melekelerini geliştirebilir. Mesela, Yüce Allah'ın: *“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”*⁴² ayetini okuduğunda ve bu ayeti derinlemesine incelediğinde, bundan kendisi ve ruhu yani iç benliği hakkında yeni bir anlayış elde eder ve o benliğin sırlarını keşfeder. Böylece zihninin melekeleri açılır, çevresindekileri nasıl algıladığını ve ruhunun çevresindekilerle nasıl başa çıktığını anlar, toplumların yasalarına göre başkalarına uyum sağlama noktasına gelir, gelişme ve ilerleme sağlar.

Kur'ân-ı Kerim'i tedebbür eden kişi bilir ki, nefsin yedi kademesi vardır: nefsi emmare, nefsi levvâme, nefsi mülhime, nefsi mutmainne, nefsi radiyye, nefsi marziyye ve nefsi kâmile. Nefsin kademeleri arasındaki farkları anladıktan sonra, nefsi emmâre (kötülüğü emreden) seviyesinden nefsi levvâme (kötülük yaptığında bundan pişman olup af dileyen) seviyesine geçmek için kendini ıslah etmeye ve geliştirmeye çalışır, nefsin en üst mertebesi olan nefsi kâmileye ulaşmaya kadar, daha da yükselmeye çalışır. Bunu yaparken, nefsinin içeriden değiştirmeyi alışkanlık edinir. Bu konudaki ısrarı, Yüce Allah'ın şu buyruğunu tefekkür ve tedebbür ettiğinde daha da artar: *“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”*⁴³ Dolayısıyla her insan, zamanını, emeğini veya parasını boşa harcayan günahlara veya kötü alışkanlıklara saplanabilir veya Allah'ın hoşnut olmayacağı davranışlara yönelebilir. İşte bu çirkin alışkanlıklardan kurtulmak için Kur'ân'ın rehberliği gelerek bizlere ilahi çözümü getirir: *“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”*⁴⁴ Bu ayet, sigara gibi kötü alışkanlıklarından, hatta hiçbir faydası olmayan bazı oyun oynama bağımlılığından insanın kötü huylarından nasıl kurtulabileceğini anlatan büyük bir anayasa, derin bir hikmet ve önemli bir kuralı içinde barındıran en belîğ ayetlerden biridir. Zira Yüce Allah, insanın önce kendi içinden başlayarak kendisini rakip, aynı zamanda kendisini yargıç ve yönetici kılmasının gerekliliğini bize bildirmiştir. İnsan bunu uyguladığında nefsinin değişmeye zorlar. Çünkü bir insan kendini değiştirmeye başlamadıkça Allah onu değiştirmez. İnsan kendini nasıl değiştirir? Ancak aynı anda hem rakip hem de yargıç olduğunda değiştirir. Bu da ancak irade, tevekkül ve yakînle gerçekleşir. Halbuki insanın

⁴² Ra'd 13/11.

⁴³ Ra'd 13/11.

⁴⁴ Ra'd 13/11.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

iradesi zayıf, hırsı ılımlı olursa kendini değiştiremez. Zira değişim güç gerektirir ve güç ancak takvadan ve Allah'a bağlanmaktan gelir. Bundan dolayı dindar insan değişime daha yatkındır, daha kararlıdır, daha hırslıdır. Mesela iradesi zayıf birine sigarayı bırakmasını söylesek; “İnşallah”, “Allah izin verdiği sürece”, “Benim için Allah’a dua et” diyecektir. O kişi, Yüce Allah'ın: “Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”⁴⁵ buyururken ne demek istediğinden tamamen habersizdir. İşte bu nedenle Yüce Allah bu ayette azmin artırılmasını ve keskinleştirilmesini emretmiştir ve ayetin amacı da azmin artırılması ve iradenin güçlendirilerek kişinin kendini değiştirebilmesidir. Dolayısıyla bu ayet insan nefesine ait motivasyon kurallarının temelini oluşturmaktadır. Çünkü bu ayet değişmek isteyen ve bunun için çabalayan insanları Allah değiştirdiğini bildiğinde, insanları değişime teşvik eder. Erteleyen kimseye gelince, Allah onu değiştirmez. Çünkü onun azmi zayıftır, yakini zayıftır, iradesi zayıftır.

Sonuç olarak Kur'ân-ı tedebbür ve tefekkür, “kalbde Yaratıcıya karşı sevgi ve saygıyı, O'na karşı ihlâsla ibadeti, O'nda tevekkül, O'na iman ve yakini artırmayı ve kalbin diğer kulluk ve amel makamlarını meydana getirir.”⁴⁶

4.3. Kalbin ve Uzuvarın Huşu Etmesi

Huşu, insanın Allah karşısındaki derin saygı, teslimiyet ve bilinç hâlidir. Bu hâl, sadece dışsal davranışlarda değil, esasen kalbin derinliklerinde yer alan bir manevî uyanıklığın yansımasıdır. Kalbin huşu içinde olması, Allah'ın büyüklüğünü idrak etmek, O'na tam bir yöneliş ve teslimiyet göstermektir; uzuvların huşu içinde olması ise bu içsel yönelişin davranışlara, ibadetlere ve günlük hayata yansıması anlamına gelir. Kur'ân'ın kalp üzerindeki etkisini ve tedebbürün ruhsal derinliğini açıklayan âlimlerden biri İbn Kayyim'dir (ö. 751/1350). O, kalbin gerçek huzurunun Kur'ân'la olan ilişkisinde yattığını şu sözleriyle ifade eder: “Kalp için Kur'ân'ı tedebbür ve tefekkürle okumaktan daha faydalı bir şey yoktur.”⁴⁷ Bu ifade, Kur'ân'la etkileşimin yalnızca dilsel veya zihinsel bir okuma olmadığını, kalbin derinliklerine işleyen bir huzur ve ihya süreci olduğunu göstermektedir. İnsan için kalp, manevi deneyimin merkezi ve nefis ihtiyaçlarını ile içsel dünyalarını anlamının anahtarı olarak kabul edilir. Zira bu ihtiyaçlar yalnızca Allah ile bağlantı kurmak ve O'nun kelamına dalmak yoluyla tatmin edilir. İnsan, bu sayede yalnızlığını ve kaygısını gideren huzur ve sükûnu tecrübe eder. Bundan ötürü “Kalpte, ancak Allah'ı anmakla ve O'nun kelamından tat almakla giderilebilecek bir ihtiyaç vardır. İçinde, ancak O'nun Kitabı'na aşina olmakla giderilebilecek bir yalnızlık vardır. Bunda, ancak Allah'ın kullarına müjdelediği şeye razı olmakla giderilebilecek bir kaygı ve korku vardır.”⁴⁸ Neticede kalpteki doyumsuzluk ve huzursuzluğun ancak Allah'ın zikriyle, O'nun

⁴⁵ Ra'd 13/11.

⁴⁶ Abdullatif et-Tüveycirî, *Tedebbürü'l-Kur'âni'l-Kerim* (Riyad: Daru'l-Menhec, 1. Baskı, 1436), 240.

⁴⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâri's-Sa'âde*, 1/187.

⁴⁸ Selman b. Ömer es-Süneydî, *Tedebbürü'l-Kur'ân* (Riyad: Ferhresetu Metkebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Mecelletü'l-Beyân, 2002),19.

kelamına yönelmekle ve vahyin vaat ettiği güven duygusuna sığınmakla giderilebilecektir.

Kur’ân’da kalpten pek çok yerde bahsedilmekte ve her defasında tedebbür eden kişi yeni bir düşünceden istifade etmektedir. Tedebbür edenin, Yüce Allah’ın: “Gönlü olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır.”⁴⁹ ayetini okuduğunda faydalandığı en önemli fikir şudur: Tedebbür eden, uyanık ve duyarlı bir kalbe sahip olan kişidir. Hasta veya ölü bir kalbe sahip olan kimse, ibret almaz, hiçbir şeyden korkmaz, tedebbür etmez, anlayış sahibi olmaz hatta tefekkür veya tedebbür hakkında asla düşünmez, dahası düşünmek bir tarafa Kur’ân bile okumaz. Dolayısıyla bu yukarıdaki ayeti tefekkür eden kimse, Kur’ân ayetlerin metinleri üzerinde tedebbür ederek ve derin düşünerek fayda elde eder ki, zikir ehli, erbâb-ı kulûb ve basiret ehli kimselerden olur. Zira hatırlama ve ibret, Kur’ân-ı Kerim’e kulak verip onu duymayı ve o metinlerle ayetlerin ardındaki manayı anlamayı seven sağlam kalpli insana aittir.

Tedebbür eden kişi, örneğin Yüce Allah’ın şu sözünü okuduğunda: “*Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır.*”⁵⁰ Bundan, münafıkların katı kalpli olduklarını anlar ve bu yüzden Allah’ı anmakla kalbinin yumuşaması için münafıklığından uzaklaşmaya çalışır. Allah’ı zikretmenin kalpleri yumuşattığı da bilir, bu sebeple o kişi Allah’ı çokça zikredip Allah’ın ayetlerini anlar, kalbi yumuşak olur ve gönlü aydınlanır.

Örneğin, tefekkür eden kişi Yüce Allah’ın şu sözünü okuduğunda: “*Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır.*”⁵¹ Ondandır ki Kalpler de bedenler gibi hastalanır. Sonra kalbin hastalıklarını araştırır, inceler ve düşünür. İslam psikolojisi üzerine kitaplar okuduktan ve Kur’ân’da kalp veya ruhla ilgili ayetlerin tefsirlerini okuduktan sonra, haset, kin, kibir, katılık gibi... kalbin hastalıklarının çok olduğunu fark eder; bu yüzden Allah’ın kendisinde hastalık yaratmaması için kalbinin hastalıklarını tedavi etmeye çalışır. Çünkü hastalığı tedavi etmeyen daha çok hasta olur. Üstelik, bu ayeti tefekkür edip anladığımızda, tedaviyi reddedip hastalığında ısrar ettiği için hastalığının Allah tarafından arttırıldığını anlarız.

Başka bir örnekle, Yüce Allah’ın “*Tanıklığı gizlemeyin. Kim onu gizlerse şüphesiz onun kalbi günahkârdır.*”⁵² sözünü tedebbür eden kişi kalbin de tıpkı el, göz ve diğer uzuvlar gibi günah işlediğini anlar. Dolayısıyla kalp günahları günahların en çirkinini, en yıkıcı olanlarıdır. Kalbin günahları apaçık olabileceği gibi, gizli de olabilir, belli olmayabilir. İnsan önce kendini terbiye ederek, sonra ibadet ederek, üçüncü olarak da kalbi katılaştıran her şeyden uzak durarak nefsinin tedavi etmeye çalışmalıdır.

⁴⁹ Kâf 50/37.

⁵⁰ Bakara 2/74.

⁵¹ Bakara 2/10.

⁵² Bakara 2/283.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I

TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

Tedebbür eden kişi Yüce Allah'ın şu sözünü okuduğunda: “Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi.”⁵³ Burada kalbin nefis gibi en kötü niteliklere düşebileceğini fark eder. Dolayısıyla kabalık, kınanması gereken ve itici bir özelliktir. Bu ayeti tefekkür eden kimse kalbin katı olarak vasıflandırılmasına hayret eder. Çünkü Hak Teâlâ (Eğer kaba, katı olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi) demedi, halbuki kalbin katı olarak nitelendirilmesi, katılığın kaynağının kalbin hastalığı olduğunu göstermektedir. Nitekim insan Allah'ı çokça zikrederse kalbi yumuşar ve aydınlanır. Bir kimse de Allah'ın iyi ahlaklı insana verdiği büyük sevabı anlarsa, o kimse güzel ahlaklı olur. Bu ayet üzerinde tefekkür eden kişi, insanın önce Allah'ı çokça zikretmesi, sonra da kalbinin bozulmaması için yumuşak huylu olması gerektiğini anlar. Zira nefis hastalıklarla gönül hastalıkları iç içe geçer ve kesişir. Bu ayeti tedebbür eden kimse, kalbi hasta olan kişinin aynı zamanda ahlakı da kötü olan bir insan olduğunu anlar. İşte bu tefekkür ehli insan, kalbinin ıslahı için ahlâkını düzeltmeye çalışır, ahlakının düzelmesi için de Allah'ı sık sık zikrederek kalbini aydınlatmaya çalışır, çünkü bu ilişki karşılıklıdır.

4.4. Kevnî/Kozmik Sünnetleri Anlamak

Bilindiği üzere, kozmik kanunlar -îlâhî ve içtimai kanunlar- Yüce Allah'ın yaratılıştaki koyduğu kanun ve sünnetlerdir. Bu kanunlar, inancı ne olursa olsun hiçbir mahluku değiştirmez, bozmaz, durdurmaz, sona erdirmez ve lehine olmaz. Böylece evren düzenli hale gelir, dünya dengelenir, milletler önderlik eder ve medeniyetler ani kozmik mucizelerle değil, sabit kozmik yasalara göre varlığını sürdürür. İlâhî kanunlar tesadüfe bağlı olmayıp, teşekküllerinde ve bütün hallerinde tamamen Cenab-ı Hakk'ın irade ve kudretine bağlıdır. Hatta bütün yaratıklar, her yerde ve her zaman, sabit bir sistem, süreklilik ve son derece kesinlik içeren ilahi kanunlara tabidir ve bunları bütün insanlara uygulayabiliriz.

Mesela, kozmik kanunların en belirginlerinden biri, zalimlerin yurdunun harap olacağıdır. Kötülük tuzakları, bunları kuranların ayağına dolaşır. Allah günahkârlara ve asilere bir mühlet verir, onlara tövbe fırsatı vererek günah işledikten sonra onları hemen cezalandırmaz. Değişim, imtihan, günahlardan arındırmak, hak ile batıl arasındaki mücadele gibi daha birçok ilahi kanun vardır.

Başka bir örnekle; şu ayeti kerimeyi “Allah, içinizden iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapan kimselere vaad etti ki, kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde hâkimiyet verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir; çünkü onlar bana hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler.”⁵⁴ okuduğumuzda ve tedebbür ettiğimizde, Yüce Allah'ın, salih amellerde bulunan salih müminlere, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak şartıyla yeryüzünde hâkimiyet vereceğini ve onları güçlendirmeyi vaat ettiğini anlar. Bu nedenle

⁵³ Âl-i İmrân 3/159.

⁵⁴ Nûr 24/55.

mümin, iyi işler yapmaya ve dürüst ve ihlâslı olmaya acele eder. Tüm bu olumlu pratik sonuçlar, her zaman ve mekânda sabit olan bu kozmik yasaların tefekkür ve anlaşılması sayesinde elde edilir.

Tedebbür eden kişi Yüce Allah'ın şu sözünü okuduğunda: “Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde oranın şırmış yöneticilerine (iyiye yönlendirici) emirler veririz; onlar ise orada günah işlemeye devam ederler, sonuçta o ülke helâke müstahak olur, biz de oranın altını üstüne getiririz.”⁵⁵ Bu ayetin özellikle zenginleri ilgilendirdiği ve onların lükse ve zekâtın ihmal edilmesine karşı uyarıldıkları, çünkü bu ayette bildirilenleri uygulamadıkları takdirde ülkenin felaketine sebep olabilecekleri bilinmektedir. Böylece tefekkür eden kişi, parayı israf ve savurganlıktan uzaklaşarak, doğru yerde harcar ve lüksten kaçınmaya çalışır. Zira eğer zenginler arasında lüks artar ve bu durum yaygınlaşırsa ve zekât verilmezse, o zaman şehirlerin helak ve harap edilmesi vacip ve müstahak olacaktır.

Mesela tefekkür eden kimse, Yüce Allah'ın “Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir.”⁵⁶ ayetini okuduğunda zaferin takva ile, yani Allah'ın emirlerine uymakla, yasaklarından kaçınmakla mümkün olduğunu anlar. Dolayısıyla zafer isteyen kimse bu ayeti düşündüğünde Allah'ın emirlerine uymakta acele eder.

Tedebbür eden kimse, Yüce Allah'ın şu ayetini okuyup düşündüğünde: “Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin.”⁵⁷ Faizin tehlikesini, Allah ve Resulünün faizciyle dünya ve ahirette savaşacağını ve faizcinin asla başarıya ulaşamayacağını bildiren bu önemli kozmik yasayı anlayacaktır. O halde iyi düşünüp tefekkür ederse faizden uzak durur ve Allah'ın, malını ve servetini Allah'ı öfkeliendirecek şekilde kullanan veya borç ihtiyacı olan fakir ve muhtaçların ihtiyacını istismar eden kimseyi Allah'ın helak edeceğini anlayacaktır.

“Sizden önceki nice nesilleri, haksızlık ve kötülük yoluna saptıklarında yok ettik”⁵⁸ “İşte o beldeler (ahalisi), zulme sapınca onları helâk ettik; helâk etmek için de belli bir süre belirlemiştik.”⁵⁹

Bu yukarıdaki iki ayetini okuyup tedebbür eden kimse idrak eder ki, haksızlığın hüküm sürdüğü devlet kaçınılmaz olarak yok olacaktır. Ondan dolayı birey olarak ister ailesine ister çocuklarına ister kardeşlerine yapılan haksızlıklardan uzak durmaya çalışır. Çünkü bu kaçınılmaz bir kozmik yasadır. Nitekim bir kimse ülkesinde adaletsizliğin yaygınlaştığını gördüğü zaman, Allah'ın onun köyünü ve ülkesini helak etmemesi için elinden geldiğince orayı düzeltmeye çalışır. Nasıl olmasın ki şu ayeti okuyunca, anlayıp

⁵⁵ İsrâ 17/16.

⁵⁶ Hac 22/40.

⁵⁷ Bakara 2/278-279.

⁵⁸ Yûnus 10/13.

⁵⁹ Kehf 18/59.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

bilmesin mi? “Rabbin, halkı iyilik peşinde olan ülkeleri haksız yere helâk edecek değildir.”⁶⁰ O halde bu kozmik yasanın önemi büyüktür; çünkü reformcuların yokluğu ülkenin yıkımının ve boşluğunun habercisidir. Sonuçta zulüm, ülkeler, devletler ve medeniyetler için tehlikelidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “İşte haksızlıkları yüzünden çökmüş evleri!”⁶¹ Dolayısıyla adaletsizliğin ciddiyetini, insanlara ve ülkelere zarar verici ve tehlikeli olduğunu, bunun da Allah'ın mahlukatına koyduğu bir kanun olduğunu vurgulayan pek çok ayet vardır. O sebeple yukarıdaki ayetin devamında Allah şöyle buyurmuştur: “Anlayan bir kavim için elbette bunda ibret vardır.”⁶² Bu sözcükler, bunu anlayanlar için kozmik bir kanun olduğu anlamına gelmektedir.

Düşünen kişi, örneğin Yüce Allah'ın “Halbuki kötülük tuzakları, sadece bunu kuranların ayağına dolaşır”⁶³ sözünü okuduğunda; aldatmanın çirkin ve kınanacak bir şey olduğunu anlar. Bundan daha kötüsü ve daha şaşırtıcı olanı ise, kötü planlar kuran kişinin kaçınılmaz olarak pişmanlık duymasındır çünkü hilesi ve kurduğu plan kendisine zarar ve yıkımla geri tepecektir. Bu da Allah'ın yarattıklarına uyguladığı kanunlardan biridir. Bu nedenle Kur'ân ayetlerini tefekkür eden ve derinlemesine düşünen kişi, başkalarına karşı dürüst olur; hile, aldatma, yalan ve zarardan uzak durur.

4.5. Emirlere Uymak, Yasaklardan Kaçınmak

Kim Kur'ân-ı Kerim'i tefekkür ve tedebbür edip anlarsa, onun kalbinde Allah korkusu ve haşyet doğar ve o kişi, ilim ve bilgi yoluna girer. Kur'ân bilgisi, zihnin ufkunu açar, nefsi arındırır, böylece Allah korkusu meydana getirir. Nitekim Allah korkusu samimi tedebbürden gelir. Tefekkür edenlerin çoğu, düşünmeden acele ile okuyanın aksine, samimi bir şekilde tefekkür eder.

İnsan, Yüce Allah'ın kitabını tedebbür ettiği zaman, Allah'ın kelamının nefis ve zihin üzerindeki tesirinden dolayı, onda bir iman ürpertisi meydana gelir. Haşyet ve huşu oluştuğunda insan davranışlarına yansır. İnsan Rabbinin kendisini gözetlediğini ve varlığını hissettiği zaman hile yapmaz, yalan söylemez, hırsızlık yapmaz, rüşvet almaz. “Gerçek şu ki, Kulları içinde Allah'tan ancak âlimler korkar.”⁶⁴ İbn Kayyim (ö. 751/1350) şöyle diyor: “Kalp hayatının anahtarı, Kur'ân'ı tefekkür etmek, seher vakitlerinde dua etmek ve günahları terk etmektir”⁶⁵. Kur'ân'ı Tedebbür eden kişi, ilim ve marifet yolunda doğru yolda yürür. İlim ise iki çeşittir: edinilmiş ve doğuştan. Bir kişi Kur'ân'ı tefekkür ettiğinde, hayatının çeşitli yönlerinde Allah'tan bir fetih (açıklık) ve kolaylık alır.

⁶⁰ Hûd 11/117.

⁶¹ Neml 27/52.

⁶² Neml 27/52.

⁶³ Fâtır 35/43.

⁶⁴ Fâtır 35/28.

⁶⁵ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim, *Hâdî'l-Ervâh* (Kâhire, Matba'atu'l-Medenî, tsz.), 69.

Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor: “*Oku! rabbın sonsuz kerem sahibidir.*”⁶⁶ İnsan her okuduğunda Allah ona bir açılış, anlayış ve marifetler verir. Zira Allah okumayı, sadece anlamakla sınırlı olmayan, onu aşan, diğer davranışsal şeylere de uzanan ilahi bir cömertlikle ilişkilendirmiştir; böylece okuyucu, okuduğunun uygulayıcısı haline gelir. Dolayısıyla bilgi, okuma ve tefekkür; iyi davranış ve ahlak gibi güzel şeylerle ilişkilidir. Aynı şekilde okumayı terk etme ve cehalet olgusu, Allah'ı müşahade etmeyi terk etmeye ve cehaletin sonucu olan günahları işlemeye yol açar. Takva, ilimle bağlantılıdır. Yüce Allah şöyle buyuruyor: “*Allah’tan korkun, Allah size öğretiyor.*”⁶⁷ Takva, emredileni yapmak ve yasaklanandan kaçınmaktır.

Tedebbürün terk edilmesiyle, kalbin örtülmesi arasında bir bağ vardır. “*Kur’ân’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?*”⁶⁸ Kim Kur’ân’ı tedebbür ederse Allah onun kalbini hidayetle, aklını ilim ve irfanla, ruhunu da arınmayla açar. Düşünmeyen kimsenin kalbi kılıfla örtülenmiş ve kilitte kapatılıp kitlenmiş olur.

4.6. İbret Almak ve Hüküm Çıkarmak

Cenab-ı Hak Nisâ suresinde şöyle buyuruyor: “*Hâlbuki onu Resûlullah’a ve aralarından yetki sahibi kimselere götürselerdi, içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anarlardı*”⁶⁹ Yüce Allah’ın: (içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anarlardı) buyurması, çıkarım ve araştırmanın önemine işaret eder. Yani her kim derinlemesine düşünür, tefekkür eder ve ayetlerin geniş maksatlarını ve manalarını anlamaya çalışırsa, başkalarının ulaşamayacağı yüksek bir anlama ve kavrama kabiliyetine ulaşır. Nitekim “Allah Teala, kitabında istinbat ehli olanları övmüş ve onların ilim ehli olduklarını bildirmiştir.”⁷⁰

Bu ayeti kerimeyi okuyalım: “*Kur’ân’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?*”⁷¹ Bu ayetin yorumlamasında Zemahşerî (ö. 538/1144) diyor ki: “Bunlar hiç Kur’ân üzerinde düşünmezler mi?” Derin bir bakışla Kur’ân’ı, ondaki öğütleri, uyarıları ve asilere yöneltilen tehditleri düşünmezler mi ki, günah işlemeye cüret edemesinler. Sonra “Yoksa, kilit üstüne kilit mi var kalpler(i) üzerinde?!” buyurmuştur ۞ .Hemze-i takrir ile *bel* anlamında olup kalplerinin, hiçbir öğüdün giremeyeceği, hiçbir nasihatın işlemeyeceği kadar kilitli olduğunu tescillemektedir. Katâde (v. 117/735) şöyle demiştir: “Kur’ân üzerinde gerektiği gibi düşünselerdi, vallahi, orada kendilerini Allah’a masiyetten

⁶⁶ Alak 96/3.

⁶⁷ Bakara 2/282.

⁶⁸ Muhammed 47/24.

⁶⁹ Nisâ 4/83.

⁷⁰ İbn Kayyim, *İ’lâmü’l-Muvakkı’în ‘an Rabbi’l-‘Âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhim (Beyrut: Dâru’l-Kutubîl-‘İlmiyye, 1. Baskı, 1991), 1/172.

⁷¹ Muhammed 47/24.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMININ ÖNEMİ

uzaklaştıracak nice öğütler bulurlardı. Fakat onlar müteşâbihlerin peşine düştüler ve helâk oldular.”⁷²

Tefekkürün güzelliklerinden biri de âlimlerin, Şu ayeti kerimeden anladığı görüşlerdir: “Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle.”⁷³ Bu ayet, anne-babaya of demenin haram olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca nassın delaletiyle mefhûm-i muvâfakatle anne-babayı herhangi bir sözle azarlamamanın haram olduğuna da anlaşılmaktadır. Bu mevzuyla ilgili müfessir eş-Şinkî (1907-1974) şöyle demektedir “Ayette zikredilmeyen dövme hükmü, ayette haram olarak zikredilen oflamanın hükmünden harama daha layıktır.”⁷⁴

"Uff" kelimesi genellikle ebeveynler için rahatsız edici olmayan veya hafif etkisi olan bir lafız olarak anlaşılır. Ancak, Kur'ân çocukların anne-babaya "Uff" demesini bile yasaklamıştır. Bundan da anlaşılacağı üzere, o kelimeden daha büyük bir rahatsızlık, daha kaba bir söz veya anne-babaya karşı herhangi bir kötü muamele dahi, daha çok haram sayılmıştır.

5. Kur'ân-ı Kerim'i Tedebbür Etmenin Müslüman Kişi Üzerindeki Etkisi

Kim kendini yüceltmek, davranışlarını düzeltmek, imanını kuvvetlendirmek istiyorsa, Allah'ın Kitabı'ndaki ayetlerin derinliklerine dalmalı, onları anlamalı, incelemeli ve tahlil etmelidir; ta ki kendini, davranışlarını ve hareketlerini değiştirmeye kadar. Kur'ân-ı Kerim, onu aklında tutan, onunla amel eden, ayetlerini anlayan ve üzerinde derin düşünenler için en güzel eğitici ve öğretmendir.

Kuran-ı Kerim'i tefekkür etmenin müslüman kişi üzerindeki etkileri farklı düzeylerde ve yönlerde değişir. Bunlardan bazıları Müslümanın hayatının inanç yönüne, bazıları psikolojik yönüne, bazıları davranışsal yönüne ve bazıları da ekonomik yönüne yansır. Şimdi en önemli gördüğümüz bu dört husustan bahsedeceğiz.

5.1. Tedebbürün İman Yönüne Etkisi

“Allah'ın kitabını tefekkür etmek, ilim ve fennin anahtarıdır; onunla her hayır elde edilir, her ilim çıkarılır; onunla kalpte iman artar ve ağacın kökleri sağlam olur.”⁷⁵ Dolayısıyla mü'min, Rabbinin kitabını gece gündüz, huşu içinde okursa, emir ve yasaklarına uyarsa, ayetlerini ve mucizelerini tefekkür ederse, bu hususların tesiri onda, insanların kendisine gıpta edecekleri şekilde tecelli eder. Bu da Hz. Peygamberin bize haber verdiği gibi, «Yalnız şu iki kişiye gıpta edilmelidir: Biri, Allah'ın kendisine verdiği Kur'ân ile gece

⁷² Zemahşerî. *el-Keşşâf*. 5/218.

⁷³ İsrâ 17/23.

⁷⁴ Muhammed el-Emîn eş-Şinkî, *Edvâ'ül-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1995), 4/176.

⁷⁵ Abdurrahman b. Nâsir es-Sa'dî, *Teysiru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsiri Kelami'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 142 • /200 •), 189.

gündüz meşgul olan kimse, diğeri Allah'ın kendisine verdiği malı gece gündüz harcayan kimsedir.»⁷⁶ Bu tesirlerden ilk ortaya çıkan şey imanın tesiridir. “Müminler o kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda bu onların imanlarını arttırır.”⁷⁷ Bu ayet, ilim ile ameli birleştiren ve aynı şekilde kalplerin amelleri ile bedenlerin amellerini birleştiren müminler üzerinde tefekkürün etkisini göstermektedir; işte “Onlar yalnızca rablerine güvenirlir”⁷⁸ Çünkü onlar, İslam ile imanı, batını amel ile zahiri ameli, Allah'ın ve kullarının haklarını yerine getirmeyi birleştirmişlerdir. Yüce Allah ayette yüreklerin amellerini takdim etmiştir; çünkü yürekler, uzuvların hareketlerinin aslıdır ve onlardan daha üstündür. Ayrıca Tefekkür eden kulun imanını tazelemesi ve geliştirmesi gerekir.

Kur'ân ehli, onu tedebbür ederek Allah'a iman ederler, O'nu hakkıyla tanırlar, böylece bütün ibadetlerini O'na has kılarlar ve gizlide ve aşıkârda Allah'tan korkar. Onlar, yapacakları amellerini, acaba razı olur mu veya olmaz mı diye Rablerine arz etmedikçe hiçbir iş veya söz yapmazlar. Çünkü sanki Allah'ı görüyorlarmış gibi ibadet ederler ve hareketlerinde ve sükûnetlerinde Allah'ın kendilerini gördüğünü bilirler.

5.2. Tedebbürün Psikolojik Yöne etkisi

Gerçek müminin imanı söz ve eylemde, doğru ve dürüstlüktedir. “Müminler o kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda bu onların imanlarını arttırır.”⁷⁹ Okumanın ve tefekkürün olumlu etkisi; kalbin yumuşaması ve temizlenmesidir “yürekleri titrer”. Ve ruhun kirlerden ve pisliklerden arınmasıdır. Zira Kur'ân'ın insana ve onun amellerine ışık tutan bir nuru vardır. Nur insan yolunu aydınlatan bir fener gibidir. Dolayısıyla Allah'ı anmak, insanda psikolojik denge, rahatlık ve güven oluşturur “Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur.”⁸⁰ Müslüman, Kur'ân ayetlerini okuduğunda, manalarını anladığında ve üzerinde tefekkür ettiğinde kalbinde huzur hisseder ve bu, onun hayatın zorluklarıyla sakin bir ruh haliyle başa çıkmasına yardımcı olur. Hatta Kur'ân-ı Kerim'i okumak ve tefekkür etmek kaygı ve gerginlik duygularının hafifletilmesine yardımcı olur. Nitekim Kuran'da Allah'ın kudretinden, merhametinden ve her şeyi idare edişinden bahseden ayetlerin hatırlatılması, korku duygularını ortadan kaldırır ve insana her şeyin tek hakimi olan Allah'ın varlığına dair bir güven verir.

⁷⁶ Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, 1/558, hds no. 815.

⁷⁷ Enfâl 8/2.

⁷⁸ Enfâl 8/2.

⁷⁹ Enfâl 8/2.

⁸⁰ Ra'd 13/28.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

5.3. Tedebbürün Davranışsal Yöne Etkisi

Sosyal medyanın yaygın ve bunaltıcı olduğu bu çağda, okuma eksikliği gençler arasında bilgi eksikliğine neden olmaktadır. Dolayısıyla gençler, kitap okumak gibi faydalı bilgileri edinmekten büyük ölçüde uzaklaşmışlardır.

“Kur’ân-ı Kerim’in ayetlerini tefekkür eden kimse, onun en önemli hedeflerinden ve en büyük gayelerinden olan; muhatabının davranış ve ahlakını güzelleştirmek, ruhunu arındırmak, onu en yüce mertebelere ve yüce ahlaka yükseltmek olduğunu görür.”⁸¹ Ta ki o, davranışta en iyilerden, ahlakta en asillerden, davranış ve muamelede en iyilerden, karakter ve mertlikte en cömertlerden biri oluncaya kadar. “Kuşkusuz bu Kur’ân en doğru olana iletir.”⁸² Dolayısıyla Kur’ân’ın hidayete erdirmesi her şeyin en güzelidir ve o hidayetle insan, davranış ve ahlakta en iyi ve en mükemmel seviyelere ulaşabilir. İşte bu sebeple Allah, kullarını karanlıklardan aydınlığa çıkarmak ve güzel ahlaklarını mükemmelleştirmek için onlara Resulü Muhammed’i göndermiştir.

Şu ayeti kerimeyi okuduğumuz zaman “Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz’an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik”⁸³ ayetteki “وَلْيَذَكَّرْ” ders ve öğütler alsınlar diye” sözcüğü, kulun davranışlarında Allah’ı ihmal etmediğini göstermektedir. Bu da tefekkürün meyvelerinden ve sonuçlarından biridir. Zira tefekkür yoluyla tefekkür eden kimse, akıl iz’an sahiplerinden, yani basiret, öngörü ve doğru görüş ehlinde olur, böylece o insan Allah’ın varlığını anar ve O’na isyan etmez, toplum içinde dengeli ve dürüst olur, kanun, tüzük ve genel ahlak kurallarını çiğnemez, hırsızlık, yalan, dolandırıcılık gibi utanç verici davranışlardan uzak durur.

5.4. Tedebbürün Ekonomik Boyuta Etkisi

Kur’ân, insanların hayatlarını yeryüzünde Allah’a olan kulluklarını ve halefiyet vazifelerini gerçekleştirebilecekleri şekilde düzenlemek için gelmiştir. Öte yandan Kur’ân, insanın maddi kazanç sağlama ve şahsi hayat ihtiyaçlarını karşılama ihtiyacını organize etmek de dâhil olmak üzere, dünyevi ve uhrevî birçok menfaati elde etmeye yönelik hüküm ve kavramlar bakımından insanın ihtiyaçlarını açıklamadan hayatın hiçbir alanını boş bırakmamıştır. Hz. Peygamberin hayatı ve daha sonra sahabelerinin hayatı da benzersiz iktisadi düzenlemenin uygulanması için ideal bir model olmuştur.

Allah’ın Kitabı üzerinde tefekkür etmenin ve içindekilerle amel etmenin millet düzeyinde ekonomik etkisi; Kur’ân-ı Kerim’in birçok yerinde açık ve net bir şekilde geçmektedir. Dolayısıyla Kur’ân, çeşitli yerlerde hükme bağladığı ve vurguladığı sahih bir kaideyi zikretmiştir. O kuralın gerekçeleri Allah’ın vaadi ve hayat kanununa dayanmaktadır. Ayrıca pratik gerçeklik, yüzyıllar boyunca kendini kanıtlamıştır. Nitekim Rabbinin

⁸¹ et-Tüveycirî, *Tedebbürü’l-Kur’ânî’l-Kerim*, 286.

⁸² İsrâ 17/9.

⁸³ Sâd 38/29.

kendisine vahyettiği kitaba uyan, O'na ibadet eden, O'nun şeriatını yerine getiren ve bütün insanlar için adalet ve güvenlik sağlayan hiçbir ümmet yoktur ki, onda iyilik çoğalmış ve Allah onu yeryüzünde güçlendirmiş ve onu gelişme ve doğrulukla yeryüzünde halef kılmış olmasın. Bu temel, Yüce Allah'ın Ehl-i Kitap hakkındaki şu beyanında açıkça görülmektedir: “Şayet onlar Tevrat’ı, İncil’i ve rableri tarafından onlara indirileni doğru dürüst uygulamış olsalardı göğün ve yerin türlü türlü nimetlerinden yararlanırlardı. İçlerinde aşırılığa kaçmayan bir zümre var; onlardan birçoğunun yaptıkları işler ise pek kötüdür.”⁸⁴ Bu ifade, Kitap Ehli'nin tamamı için geçerlidir; eğer Allah'ın metodunu hayatlarında uygulasalardı, her yoldan rızıklandırılırlardı, hayatları düzelirdi ve rızıkları artardı.

Bugün müslümanlar, bireysel ve ulusal düzeyde bu trajik ekonomik durum içinde yaşarken, Rablerinin Kitabına dönmeye ve O'nun metoduna uymaya şiddetle ihtiyaç duymaktadırlar dolayısıyla Kur’ân'ın onlar üzerindeki etkisi, Allah'ın vadettiği ve yüzyıllar boyunca gerçekleştiği gibi, onların yeniden canlanması ve güçlenmesinde büyük olmuştur. “Buna ek olarak milletin ekonomik durumunun kötüleşmesi, halk arasında yoksulluk ve işsizliğin yaygınlaşması, ülkelerinde bereket ve geçim sıkıntısı yaşanması, borçların birikmesi hep bu toplumun Allah'ın kitabından uzaklaşması, ayetlerini tefekkür ve tedebbür etmemesi ve hükümlerini uygulamamasından kaynaklanmaktadır”⁸⁵. Bütün bunlardan kurtuluşun, Allah'ın Kitabı'na ve Resulünün Sünnetine dönmekten başka yolu yoktur ve tarih bunun en güzel şahididir. “O ülkelerin halkı inansalar ve günahtan sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar; biz de ettikleri yüzünden onları yakalayiverdik.”⁸⁶

Sonuç

Bu çalışma bize Kur’ân'ı okumaktan ziyade tedebbür etmenin daha önemli olduğunu, tedebbürün tedebbür edene farkındalık ve bilgi ufukları açtığını göstermektedir.

Kur’ân'ın tefekkür edilmeden okunmasında, istenilen faydanın elde edilemeyeceği de ortaya çıkmıştır.

Tefekkürün faydalarının çok büyük olduğu aşikardır. Zira tefekkür, bireyin davranışlarını ahlaki ve psikolojik yönden daha iyiye doğru değiştirmektedir. Tefekkür ederek okuyup anladıklarını, davranışlarıyla, kendisine, ailesine, toplumuna uyguladığında en yüksek kemale ulaşmaktadır.

Bu çalışmayla anlaşıldı ki, Kur’ân'ı tefekkür ederek okumaktan yüz çevirip sadece okumakla yetinen kimse, derinlemesine tefekkür eden, ayetlerin derinliklerine inen,

⁸⁴ Mâide 5/66.

⁸⁵ et-Tüveycirî, *Tedebbürü'l-Kur’ânî'l-Kerim*, 302.

⁸⁶ A'râf 7/96.

İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ

ayetlerin derin maksatlarını kavrayan ve bu ayetlerden anlayışını geliştirecek, nefsinin daha da arındırarak şeyleri anlayan kimsenin ulaştığı noktaya ulaşamamıştır.

Öneriler

1. Eğitim kurumlarının, özellikle temel eğitim aşamalarında, Kur'ân-ı Kerim'i tefekkür ederek anlama becerilerini geliştirmeye yönelik eğitim programlarını müfredata dahil etmeleri tavsiye edilmektedir. Bu da öğrencilerin derinlemesine düşünme ve kavrama yetilerini geliştirmede önemli bir rol oynamaktadır.
2. Üniversiteler ve ilahiyat fakülteleri için Kur'ân tefekkürü ve anlayış yöntemleri üzerine uzmanlaşmış derslerin geliştirilmesi önerilmektedir. Bu derslerin, Kur'ani kavramlarla insanî ve sosyal bilimlerin arasında köprü kurması hedeflenmelidir.
3. Din görevlilerinin vaaz ve sohbetlerinde Kur'ân ayetlerini tefekkür esaslı bir yaklaşımla ele almaları teşvik edilmelidir. Bu, bireysel ve toplumsal bilinç düzeyinin artırılmasına katkı sağlayacaktır.
4. Kur'ân tefekkürü ile bilişsel ve idrakî gelişim arasındaki ilişkiyi inceleyen akademik çalışmaların desteklenmesi ve teşvik edilmesi önerilmektedir.
5. Eğitimcilerin, Kur'ân ayetleriyle değer ve davranış gelişimi arasında bağ kurarak, öğrencilerde düşünme ve uygulama becerilerini geliştirmeleri gerekmektedir.
6. Gençlere yönelik olarak, Kur'ân ayetlerini düşünmeye ve anlamaya teşvik eden atölye çalışmaları ve kişisel gelişim programları düzenlenmelidir. Bu da onların hayata dair daha net bir vizyon oluşturmalarına, öz farkındalıklarının ve bilgilerinin artmasına yardımcı olur.
7. Anne ve babaların, çocuklarını erken yaşlardan itibaren Kur'ân-ı Kerim'i okuma ve tefekkür etme alışkanlığı kazandırmaları, aile içinde düzenli Kur'ân sohbetleri gerçekleştirmeleri teşvik edilmelidir.

Yazılım geliştiriciler ve dijital içerik üreticilerinin, Kur'ân tefekkürünü destekleyen, çağdaş bir yaklaşımla hazırlanan, açıklayıcı ve etkileşimli dijital uygulamalar geliştirmeleri önerilmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Muhammed Sakan

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

**İNSANIN FARKINDALIĞINI VE KAVRAYIŞINI ARTIRMADA KUR'ÂN'I
TEDEBBÜR/TEFEKKÜR ETMENİN VE ANLAMANIN ÖNEMİ**

Kaynakça

- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh. *el-Furûku'l-Lugaviyye*, thk. M. İbrahim Selim, Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sakafe, tsz.
- el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1422.
- el-Fâsî, Muhammed Allâl. *Makâsidu's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, Fas-Kazablanka: Matbaatu'n-Necâh el-Cedid, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü Ulûmî'd-Dîn*, Beyrut: Dâr el-Ma'rife, tsz.
- el-Hâzin, Alâüddîn Alî b. Muhammed. *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1415.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1422.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris. *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. M. Abdüsselam Harun, Dâru'l Fikir, 1979.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid ve diğerleri, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1421/200 \.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Fevâ'id*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1973.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *Miftâhu Dâri's-Sa'âde*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-Muvaḥḥi'în 'an Rabbi'l-'Âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1991.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *Ḥâdi'l-Ervâḥ*, Kâhire, Matba'atu'l-Medenî, tsz.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *Medâricü's-Sâlikîn*, thk. M. el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 3. Baskı, 1996.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrül-Ḳur'ânî'l-'Azîm*, thk. Sâmi Selâma, Riyad: Dâr Taybe, 2. Baskı, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Kâhire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-'Arabîyye, tsz.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâr Sâdır, 1414.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrâhim İtfeyyîş, Kâhire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Mısıriyya, 2. Baskı, 1964/1384.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-Ġayb*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 142 \ .
- es-Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır. *Teysiru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelami'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhîk, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 142 \ /200 \ .
- İbn Mansûr, Saîd. *et-Tefsîru min Süneni Saîd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullah Âl-Hamîd, Riyad: Dâr eş-Şumey'î, 1. Baskı, 1997.
- es-Süneydî, Selman b. Ömer. *Tedebbürü'l-Kur'ân*, Riyad: Ferhresetu Metkebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Mecelletü'l-Beyân. 2002.
- eş-Şinkitî, Muhammed el-Emîn. *Eḍvâ'ü'l-Beyân fî İzâhi'l-Ḳur'ân bi'l-Ḳur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1995.
- Tüveycirî, Abdullatif. *Tedebbürü'l-Kur'ânî'l-Kerim*, Riyad: Daru'l-Menhec, 1. Baskı, 1436.
- ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcü'l-Arûs*, Tahkikciden bir grup, tsz.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*, çev. Abdulaziz Hatip, ed. Murat Sülün, İstanbul: Mega Basım Yayın, 1. Baskı, 2017.